

**МОБІЛІЗАЦІЙНІ ТА ОПОВІЩУВАЛЬНІ
УНІВЕРСАЛИ І ЛИСТИ ГЕТЬМАНІВ
СЕРЕДИНИ XVII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.**

Діловодство та комплекс актів, які відносяться до різних сфер і аспектів воєнного життя Козацького Гетьманату ще чекають свого комплексного дослідження¹. Виразний брак інтересу до нього з боку істориків-публікаторів та фахового джерелознавства засвідчуються хоча б тим невтішним фактом, що існуючі донині класифікаційні схеми українських ранньомодерних актів ніколи не виділяли специфічної військової групи документів, наявність якої в тогочасній практиці не викликає жодного сумніву².

Якщо поодинокі воєнні акти, як-от інструкції, форми й реляції були предметом причинкових публікацій та досліджень, то менше із цим пощастило чи не найбільш публікованій останніми часами групі документів — гетьманським універсалам та наказам. На особливу увагу заслуговують ті з них, які стосуються збору козацьких та найманих військ, їх оповіщення про небезпеку з боку противника. Відсутність аналізу цієї жанрової групи і надалі позбавляє історика реальної картини воєнних можливостей гетьманських збройних сил, зокрема козацтва, підготовки держави до війн, організації регіональної оборони тощо.

Вжитий нами термін «мобілізаційний універсал» є умовним. Усталеним визначенням мобілізації ще від середини XIX ст. є комплекс заходів, спрямованих на переведення збройних сил та державної структури до воєнного стану. Себто сам термін достосовується до військових систем модерного типу, базованих переважно на загальному військовому обов'язку, які зазвичай перебувають на організації (штатах) «мирного» або ж «воєнного» часу/стану. Провести мобілізацію, таким чином, означає мобілізувати той підготований людський та економічний резерв/запас, яким володіє держава для потреб воєнної необхідності³. Зрозуміло, що в домодерних арміях з їх обмеженими кількісними та організаційними ресурсами, подібного роду мобілізації зводилися до елементарних приготувань до війни: поповнення особового складу до штатної чисельності (розрізнення між штатами мирного та воєнного часу з'явилося пізніше), ремонт і приведення у бойову готовність зброї, амуніції, коней і обозів, запасання продовольства і фуражу тощо. Саме в такому, буквальному, розумінні ми й застосовуватимемо термін «мобілізації» в контексті воєнних реалій ранньомодерної України⁴.

Свою специфіку при цьому мали власне постійно існуючі воєнні контингенти (наймані польові та гарнізонні формування, королівські гвардії) й тимчасові (станові ополчення, міські міліції). Якщо для перших мобілізація відбувалася порівняно швидкими темпами, то для других вона могла тривати настільки довго, скільки сягала в часі сама війна. Власне, найсуттєвішим з організаційної та часової перспектив етапом мобілізації станових військ, котрі аж до XIX ст. формувалися за територіальним принципом, було оповіщення і збір вояків, зобов'язаних до несення воєнної служби.

Стан наших уявлень про порядок і принципи збору підставової частини військ гетьманського регіменту — козацьких полків — зводиться до хрестоматійних загальників. Як відомо, з суто військової точки зору, козацьке військо являло собою типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли переписи війська вже не практикувалися, той, хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх рицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами⁵.

Втім, конкретних відомостей про відбування козаками воєнної повинності у XVII ст., а надто — проведення мобілізацій (їхнє оповіщення і збір у сотні й полки напередодні походів, поповнення запасів продовольства, фуражу й боєприпасів, екіпірування й озброєння) — в розпорядженні історика практично немає. Дещо повніші данні за XVIII ст. свідчать, що в підставових військово-територіальних громадах — куренях — історично склалася звичаєва форма відбування служби, коли з умовного «войскового ґрунта» або ж «двору» виставлявся кінний або піший вояк. Оскільки за цими умовними одиницями обрахунку вояцької повинності здебільшого ховалися великі (чи то, використовуючи термін демографів, складні або ж поширені) патріархальні сім'ї, то кожне домогосподарство почергово виставляло у військо когось із своїх представників чоловічої статі⁶. «Роскладка», себто черга виставлення товариша у похід, робилася курінними отаманами й контролювалася сотенним правлінням (найімовірніше, писарями та осавулами)⁷.

З перших же років існування організованої козацької держави звичною формою оповіщення Війська Запорозького про війну й необхідність підготовки до неї став гетьманський універсал. Універсал, як тип розпорядчого документу, був запозичений з річпосполитської практики. Право видачі його

мав монарх і всі коронні урядники із гетьманами включно. Сміслові наповнення назви «універсал» (*littera universalis* — з лат. «писання загальне») походить від латинського прикметника *universalis* (загальний, повсюдний), позначаючи функцію розпорядчого документу, адресованого широкому загалу.

Універсали, видані з потреб оборони і приведення у бойову готовність війська, були дуже поширеним жанровим різновидом цього документу від самих початків козацької державності, народженої, за влучним виразом одного історика, «на марші». Потреба їх видачі не зникла й в подальшому — в криваві часи Руїни, війнах із турками, відбитті татарських наїздів. Попри розтиражованість цього типу документу, стан їхньої збереженості, як впливає з виявлених на сьогодні матеріалів, є дуже низьким. Пояснення цьому слід шукати у загалом незадовільному рівні збереження документів козацькими канцеляріями. Це пояснюється першорядним опікуванням юридичними та майновими актами, а також відсутністю власних постійних архівів у позастанових військових формувань — найманих полків. Оповіщувальні та мобілізаційні розпорядження, які видавалися гетьманською ставкою, здебільшого осідали в полкових канцеляріях або ж приватних архівах козацьких старшин. В перших вони, по прошесті воєнної загрози, швидко губилися, а в других виявлялися абсолютно непотрібними і здебільшого втрачалися при щоновому впорядкуванні фамільних паперів⁸.

Основою нашої розвідки стали гетьманські мобілізаційні та оповіщувальні універсали та листи за період від середини XVII до першої чверті XVIII ст. — від Хмельниччини, аж до початку урядування I Малоросійської колегії. Цей хронологічний проміжок дозволяє відстежити й проаналізувати формування та документальне оформлення самобутньої практики мобілізації військ гетьманського регіменту, їх утвердження наприкінці XVII ст. і поступове розмивання та нівеляцію через втрату козацьким ополченням свого воєнного значення і вплив російських модернізаційних реформ початку XVIII ст. На сьогоднішній день нами виявлено понад 20 мобілізаційних та оповіщувальних універсалів й таку ж кількість листів, дипломатичний та інформативний аналіз яких ми подаємо нижче.

Загал виявленої нами документації можна умовно розподілити на дві групи. До першої належать так звані оповіщувальні універсали з повідомленням про початок воєнних дій, наближення військ противника та необхідність вжиття оборонних заходів (зміцнення міських укріплень, поповнення запасів продовольства). Документи цього типу могли також вказувати на напрям просування ворожих військ, апелюючи до дотримання урядниками й місцевим населенням пильності та обережності, повідомляючи в такий спосіб «новини з фронту».

До другої групи належать власне мобілізаційні універсали, метою яких було інформування реєстрових полків (в разі потреби, не лише козацтва, а й інших категорій населення) про час виступу в похід, терміни й місце зібрання полку або сотні й напрям їх подальшого руху для з'єднання з основними силами війська.

Формула мобілізаційного універсалу в цілому нічим не відрізняється від загальної структури інших жанрових різновидів цього документу (оборонних, вірчих, проїжджих (так званих глейтів), зазивних тощо), поділяючись на вступний протокол, основну частину (контекст) і кінцевий протокол (есхатокол)⁹. Вступний протокол розпочинався з повної титулатури володаря (*intitulatio*) — «Богдан Хмельницький, гетьман, з Військом Його Королівської Милості Запорозьким», «Іоан Виговский, гетман з Войском его цар. вел. Запорозкий». Як відомо, титул очільників Війська Запорозького від середини XVII до початку XVIII ст. зазнавав неодноразових змін, пов'язаних як із зміною гополітичного статусу Гетьманату, так і змінами в персональному статусі володарів булави. Так, в титулатурі Івана Брюховецького (1663–1668) від 1665 р. з'являється згадування його боярського титулу, пожалуваного царем Олексієм Михайловичем. Після розпаду козацької держави на ліво- та правобережний гетьманати в 60-х рр. XVII ст. було досить поширеним титулування регіментарів, котрі зберігали вірність московській протекції, гетьманами «Вірного Війська Запорозького», що повністю зникає після антимосковського повстання в Лівобережній Гетьманщині 1668 р. («Великого государя нашего его царского пресветлого величества боярин и его ж царского пресветлого величества верного Войска Запорозкого гетман Иван Мартинович Бруховецкий»). Інтитуляційні формули практично всіх лівобережних гетьманів, аж до Кирила Розумовського (1750–1764) включно, зберігали згадку про гетьманування над «обома боками Дніпра»¹⁰. Інскрипційна формула (*inscriptio*), що слідувала за титулом, вказувала на адресата документу — її наповнення в мобілізаційному універсалі коливалося від полкових і сотенних старшин («Пану полковнику миргородцкому, ясаулу, сотником, атаманом и всему старшому и меншому товариству») аж до загалу всього козацького стану («Панове полковники, сотники і вся отаманія Війська Запорозького, як і Городового»).

Основну частину універсалу відкривала наррація (*narratio*), що роз'яснювала ті обставини, які спонукали до видання конкретного рішення. В цій частині універсалу коротко викладалася загальна політична та військова обстановка. Наступна формула (*dispositio*) власне викладала конкретний припис, розпорядження щодо дій, які козацькі старшини й товариство мусили чинити, відповідно до воєнної ситуації. В поодиноких випадках після цього вимагалася публікація, себто ознайомлення зі змістом універ-

салу козацького товариства або всього поспільства. Вона могла бути загальною, як-от в універсалах середини XVII ст.: «і кожен полковник нехай нагадує водночас своїми універсалами, щоб поводитися згідно з моїми листами», або ж більш розлогою та деталізованою, в дусі бюрократичних новацій, які впроваджувало XVIII ст., як-от в універсалах післямазепинського часу: «чого ради должен его милость П: полковник о сем відати, и сей універсал наш везде в полку публіковати»¹¹. Найраніші універсали навіть містили санкції за несправне розголошення їх змісту серед війська, як, скажімо, універсал Богдана Хмельницького Білоцерківському полку від 2 серпня 1650 р., який застерігав «кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися у подібних випадках грішити, буде покараний на горло»¹². Зважаючи на зростаюче уповільнення збору козацького ополчення протягом всієї другої половини XVII ст., що було наслідком загальної елімінації станової військової служби, універсали намагалися також застерегти численні *sanctio* для ослушників гетьманської волі, попереджаючи імовірне дезертирство. Набір санкцій коливався від випису з реєстру («а хтоб сему изволенію нашему противен был, всяк таков с росписи товаришей выписан будет» (1660 р.)¹³) до смертної кари («а если бы міл хто з войскового позостати в домах товариства, сей волі нашой противен окаятися и на поміненное місце назначенном часі не стати, такового каждого роскажем не тилко на здоровью, але и на горлі карати» (1697 р.)¹⁴).

Заключною частиною універсалу був есхатокол, що містив переважно канцелярські та вірчі реквізити документу — локацію (*locatio*), що зазначала місце видання акту, його датування (*datatio*) й зрештою підпис володаря-експонента (*subscriptio*).

Відносно поширеним елементом оповіщувальних і мобілізаційних універсалів були пропагандивні пасажі, які апелювали до рицарського покликання козацтва й мали зміцнити його бойовий дух напередодні зіткнення із ворогом, або ж налаштувати на вигідний регіментареві політичний лад, дезавуївуючи відомості, що надходили з супротивного політичного табору. Так, в оповіщувальних універсалах Михайла Ханенка від 29 травня 1672 р. із закликом до лівобережного козацтва вирушити проти військ Петра Дорошенка йшлося: «сие обявляю, что я, сохрани Боже, не для чина гетманство и никоторого сего світлого поисканья, но для сущаго из неволничей сущей бусурманской обороні, народа християнского освобождения, в которую добровольно всіх нас Дорошенко для своего гетманства отдати усиловал. Постоянно при его королевской милости государе моем милостивом дідичном и християнском монархе держуся и умирати при нем за

достоинство найяснійшого его престола вин на себе и готова быти сужу, которой моей і всего Войска Запорожского милой и здоровой отчине со всім народом православным о высвобоженіи его от неналежащаго турку подданства предприятия, яко зді полк некоторые» (текст універсалу, як видно з подібності послань до Ніжинського і Переяславського полків, був клішованим¹⁵). Після гнівних філіпик на адресу свого противника, М. Ханенко застерігав власне «печаловитое рейментарское старание» в такий спосіб: «однако ж о подвигение милой отчизны яже уже упадаю о исцеление Церквей Божиих и всяких міст святых запустилых і в пепел чрез войніи обращенных и о высвобождение издавна і в нынешних временах для нещасливого чина гетманства чрез Дорошенка не толко с сее стороны Днепра, но и с вашие стороны без числа в тяжкую татарскую и турецкую неволю отданных невинных душ христьянских, купное с нами полагаю радия своей также ващые временно предваряя целости сколько сил помочи и способов подати изволит Господь Бог, что есте милость ваша братия моя из своей стороны дерзновенно на Чигирин наступали и неусыпным о неприятеле нашим названием токмо христьянина, но начинанием злым івредительным отчине равного блюстителю своему, который для задержания себе на гетманстве з душою и тілом себе и невинный народ православный христьянский запродам»¹⁶.

Серцевиною більшості мобілізаційних універсалів була, так би мовити, «жива» конкретика воєнних приготувань. Як правило, вказувалося на час і місце збору війська, іноді, в критичних ситуаціях, оперативний напрям і характер бойових задач змобілізованого контингенту. Так, наприклад, в універсалі Богдана Хмельницького до білоцерківського, брацлавського, вінницького, уманського та паволоцького полковників, виданому 7 липня 1651 р. по нещасливій Берестецькій битві, повідомлялося, що «порадившись із товариством, вирішили ми, не відкладаючи ні на тиждень, ні на два, зараз же бути готовими і збиратися. Тож наказуємо, аби ті полки, що знаходяться поблизу Білої Церкви, до білоцерківського полковника вирушали, а я полки збиратиму під Корсунем, бо треба нам бути пильними, щоб наші вороги не застали нас у наших домівках. Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється. Ми також, як тільки про що почуємо і дізнаємося, порадившись, повідомлятимемо вас»¹⁷.

Надалі поширення змісту універсалу було обов'язком полкових влад. Приклад такого оголошення подає універсал прилуцького полковника Якова Воронченка від 18 травня 1652 р.: «Яско Воронченко, пулковник прилуцкий. Всім вобец и каждому з товаришов полку нашего Прилуцкого. Відомо чиню вам сим писанием моим: скоро писане мое дойдет вас, того ж часу а бысте бы всі як нарыхлей до полку стягали зо всім. Кгда ж я тепер с полком стою

под Миргородом на Осниці, а вам писание мое посилаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Куценка, Конона Саченка, абысте бы нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и нереестровые: абы добрыи молодцеи з добрым оружием — рад прииму за товаришов»¹⁸.

Спеціальні застереження могли стосуватися озброєння та провіанту козацьких полків і залог. Гетьманський універсал з 7 січня 1654 р. велів старшині й товариству, «щоб ви були обережні по замках і заготовляли собі воєнне спорядження як звичайно — порох, свинець і харчі»¹⁹. Про збір війська Петром Дорошенком у березні 1667 р. повідомляв універсал, яким «вам (старшині й товариству. — О. С.) сим моим писаньем і ораз приказую і напоминаю, хто только козаком імянуетца, і кождыи, миючи Бога і свое здоровье, бы і посполитыи человек, приспособляючися, порох и пульки і всякої роштунок, яко до войны належит, меновите і борошно, і оружье... вшелякую готовость іміти»²⁰. Скликаючи козаків до відсічі імовірного татарського нападу в грудні 1722 р., гетьманський універсал радив, аби реєстровці «коні годовали и подкованіе держали, в доброе исправное оруже, списи, шаблі и в мушкети споражались, пороху на каждый мушкет по...²¹ фунти и свинцю на кулі по... фунти призапасали, а надто в провиант на три місяці прибиралися»²².

Дуже цікавим елементом є застереження про кількаразове (трикратне) обсилання універсалами полкових правлінь. Вперше подібну ремарку в змісті документу зустрічаємо в універсалі Богдана Хмельницького білоцерківському полковнику Михайлові Громиці з 2 серпня 1650 р.: «*ми вже наказували усно і в листах* (тут і далі виділення наше. — О. С.), щоб ви були напоготові, як належить на війні. *А тепер нагадуємо і наказуємо*, щоб ви, не зволікаючи, виступали завтра з доброю зброєю, і вдень, і вночі поспішали на Уманський шлях»²³. У цитованому вище універсалі до білоцерківського, брацлавського, вінницького, уманського та паволоцького полковників, виданому 7 липня 1651 р., наприкінці документу зазначено: «тільки *вдруге вам наказуємо*, щоб ви зараз же збиралися і були напоготові»²⁴. Як виглядало перше розпорядження з наказом про збір («купчення») війська дає уявлення універсал Івана Виговського старшині і товариству Миргородського полку, в якому, опріч зазначення причин воєнних приготувань, йшлося: «желаем и приказываем, чтоб есмь з борошнем и с иными к Войску належачими надобьи тотчас при отданьи того універсала нашего готовы со всім товариством своим были, так *чтоб з другим извїщенням* безо всякого замедленья и отговорки тотчас против всякого неприятеля, гдї потребно будет»²⁵. Аналогічним за сутністю і формою є універсал Юрія Хмельницького вертіївському, дівицькому, березинському, смоленському, синявському, кісілгородському, волинському,

менському і сосницькому сотникам Чернігівського полку від 18 квітня 1660 р., в диспозиційній частині якого зазначалося, що «*скоро другий універсал наш к вам прийде*, чтоб есте не отговаривалися, на то місто шли, гді вам в том універсале назначено будет»²⁶. На той факт, що практика кількарязового (очевидно, трикратного) обсилання мобілізаційними указами зберегалася і наприкінці XVII ст., вказує зміст листа Івана Самойловича до компанійського полковника Іллі Новицького від 21 липня 1676 р., де чітко виписано послідовність мобілізаційних дій його полку: «з стороны товариства полку вашего, в Стародубском полку на станції зостаючого, такову нашу засылаем науку, жебы *ведлуг указу нашего первого*, выбравши борошно на селах архимандричих, нижей Новгородка зтягалися. А кгда ся зтягнут, теды маеш в.м., рушивши простовати селами по-над Десною и зближитися аж к Сосницы, и там лучитися с товариством тым, которое в полку Черніговском становиско міет... А ведлуг указу нашего справившися, *міти будеш повторный от нас указ*, гді маешь с полком своим на певную услугу обернутися»²⁷.

Ще виразніше стадіальність воєнних приготувань гетьманського війська видно на прикладі універсалів наказного гетьмана Павла Полуботка 1722–1723 рр. У типовому універсалі, розісланому в полки 30 квітня 1723 р., міститься розпорядження: «быть всім козакам готовім к службі... жебы за тим, когда о порушенію з домов *зайдет потвердителній наш указ*, не было тогда в тим поході жадной остановки і медлінія, леч бы *за повторним нашим указом* на службу монаршую зараз з домов своих могли виступить»²⁸. При підготовці Лівобережної Гетьманщини до можливого нападу кримських татар, Генеральна військова канцелярія видала 3 грудня 1722 р. указ про збір козацьких полків та підпорядкування їх на час бойових дій київському губернатору князю Івану Трубецькому²⁹. Вже 18 грудня було видано повторний універсал, в якому, окрім запобіжних заходів по зміцненню кордонів та призначення наказним гетьманом над козацьким корпусом гадяцького полковника Михайла Милорадовича, козакам повелівалося «подлуг первого універсального указу нашего... всякого дня готови виходити и за полученіем вскорі третого от нас указу, куда военній случай... позовет, тот час без жадной найменшой остановки ступали»³⁰. Зрештою, 21 грудня в окремі полки було розіслано універсали з наказом виправити частину з мобілізованих козаків у Терський похід «с таким прибором, як прежде посланних в тот полк *двох універсалах наших виражено*»³¹.

Практика трьох мобілізаційних універсалів демонструє чимало спільного із королівськими універсалами про скликання посполитого рушення або так званими віцами (*litterae restium* (пол. *listy okolny*)), які поділялися на перші, другі й треті в залежності від почерговості їх видання, що було

обумовлено зростаючою боєготовністю шляхти³². Як відомо, в типологічному відношенні посполите рушення мало багато спільних рис із козацьким ополченням — в першу чергу, становий рицарський характер і територіальну систему організації. Процес скликання і мобілізації посполитого рушення в XVII ст. міг обіймати від трьох до восьми місяців. Видані коронною канцелярією віци поширювали по гродських урядах і великих містах, із обов'язковим виголошенням в публічних місцях і храмах. Формуляр королівського віца поділявся на вступний протокол, основну частину (контекст) і кінцевий протокол (есхатокол). Маркуючим елементом чергового віца була згадка в наратіо тієї послідовності дій, якої вимагав король від шляхти після оголошення його змісту³³. Так, в першому віці монарх у досить загальний спосіб представляв панам-братії загрозу Речі Посполитій від ворогів, спонукаючи до воєнних приготувань, аби після розіслання других і третіх віців, шляхта була в повній бойовій готовності. Другий віц зазвичай підтверджував необхідність продовження воєнних приготувань, анонсує видання третього віца. Вирішальне юридичне значення мав, власне, третій віц, в якому зазначалося місце і час «stawienia» шляхти — себто остаточну концентрацію посполитого рушення в районі оперативного розгортання.

Неважко помітити, що формула козацького універсала цілком впевнено взорувалася на королівський віц, спрощуючи її відповідно до біжучих потреб управління. Не випадково, хронологічно перший відомий нам гетьманський універсал з'являється практично одразу при початках Хмельниччини. Генеральна військова канцелярія, що складалася значною мірою із вчорашніх підписків гродських і ратушних установ, як власне і сам ясновельможний і частина старшини, котрі пройшли вишкіл в реєстровому або коронному війську, дуже добре розумілися на стилістиці річпосполитських військових актів, які легко адаптовувалися для потреб гетьманської армії³⁴. Розвиток мобілізаційної практики лише спростив зміст цього документу.

Спорідненою із універсалами групою документів є гетьманські листи, які містять накази оповіщувального, мобілізаційного оперативного змісту³⁵. За формулою вони дуже подібні до універсалів, відрізняючись від них лише відсутністю інтитуляції та властивою листам лаконічнішою формою звернення («Мой ласкавий пріятелю, пане сотник и хорунжій войсковый енералный»). Подібного роду спрощені мобілізаційні чи оперативні накази видавалися гетьманською ставкою безпосередньо командирам козацьких або ж найманих частин, будучи розрахованими не на широке оповіщення (а у випадку бойових наказів якраз навпаки — із збереженням таємниці їхнього змісту), а на швидке виконання цих приписів. Часто-густо в одному листі водночас містилися характеристика оперативної обстановки, дані

розвідки, мобілізаційне рішення й оперативний наказ. Класичним прикладом такого поєднання є лист Івана Мазепи компанійському полковнику Іллі Новицькому від 14 січня 1696 р.: «Мой ласкавый, пане полковнику [...] По ведомостях, якіе щоденні нас от пана полковн[...]о бытности неприятелей бесурман межи городами [...] заходят, приказуем через сей лист наш пишно вашей милости, абы зараз без жадного откладу зо всім полку своего товариством скупившись, ишол до пана полковника миргородского, з которым злучившись, маєте простовати спішно в помянутые города полку Полтавского, гді, взявши Господа Бога на помоч, чинитимете тим неприятелем отпор»³⁶.

Очевидно, листами також оголошувався і розпуск ополчення, який дозволяв козакам повернутися до своїх господарств. Наразі в нашому розпорядженні лише є один такий документ, виданий Іваном Мазепою лубенському полковнику Леонтію Свічці 2 жовтня 1693 р. Переповідаючи, що «тепер свіжо з того боку Дніпра певную такую повзялисмо відомость, же тіе же пріятели, якіе под города тутейшие намірили были свой поход... в сторону полскую», ясновельможний велів «скупленіе полку своего сотні ропустили по их домовках, ховаючи товариство на иншую военную вперед потребу»³⁷.

Вже з часів Великої Північної війни 1700–1721 рр. поступово усталюється тенденція до дублювання, а згодом і витіснення традиційних мобілізаційних універсалів, виданих гетьманами та урядниками Гетьманщини, відповідними розпорядчими актами російських вищих органів влади, командувачами з'єднань і частин російської польової армії.

Критичною точкою нівеляції прерогатив гетьманського уряду в сфері мобілізаційних заходів можна вважати війну за польську спадщину 1733–1735 рр., коли безпосереднє проведення збору і концентрації козацького війська відбувалося не лише під контролем, але й за безпосередньої участі командувачів російськими польовими арміями та їх штабів³⁸. В цій ситуації, терміни і порядок збору реєстрових полків остаточно втратили притаманні їм старі форми, включно із триразовим, успадкованим ще з річпосполитських часів, оголошенням підготовки до війни й вирушення до походу. Відповідно, поступово відійшли в минуле й традиційні формули мобілізаційних універсалів, особливо ж після смерті в січні 1734 р. гетьмана Данила Апостола й початком урядування Правління гетьманського уряду, що цілком йшло у фарватері мілітарної політики імперського керівництва.

Мобілізаційні заходи й участь військ гетьманського регіменту у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. вже цілком зорганізовувалися в дусі домінування російського військового керівництва. Генеральна військова канцелярія не лише транслювала накази Кабінету міністрів і командування

російської армії козацьким полковим правлінням, але й фактично дублювала головний зміст їхніх указів³⁹. На зміну традиційним універсалам приходять укази й ордери, зміст і структурні елементи яких стають лаконічнішими, тяжіючи до лексики російських розпорядчих актів, виданих «згори».

¹ Наразі маємо лише кілька окремих розвідок, присвячених військовій документації, або ж вкраплених в окремі дослідження джерелознавчих розправ: Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 21–38; Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 р. // Київська старовина. — 2005. — № 5. — С. 67–81.

² Пор.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів. — К., 1993. — С. 23–30, 32.

³ Военная энциклопедия / Ред. К.И. Величко. — СПб., 1914. — Т. 16. — С. 369–372.

⁴ В подібному контексті термін «мобілізація» вже використовувався в літературі: Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735–1739 роках // Київська старина. — 1999. — № 3. — С. 18–30.

⁵ Зауваги сучасних істориків відносно станової типології козацького війська і досі не вийшли з полону схематичних констатацій, властивих історіографії столітньої давності. Пор.: Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 86–90; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 111–150; Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 19–30.

⁶ Аналоги системи призову, яка базувалася на черзі, знаходимо і в інших регіонах Європи. Один з її варіантів (так звана індельта), дисциплінований абсолютистською державою, усталився у Швеції часів її «імперського панування» на Балтиці. В період найбільшого напруження воєнних зусиль, встановлення індельти з почерговим виставленням новобранців до дієвої армії, допомогло зарезерувати необхідний мінімум робочих рук для економіки країни (Див.: Höglund L.-E., Sallnäs Å. The Great Northern War 1700–1721: Colours and Uniformes. — Karlstad, 2000. — Р. 19–21; Lindegren J. The Swedish «Military State», 1560–1720 // Scandinavian Journal of History. — 1985. — Vol. 10. — Р. 316–320, 332). На жаль, практика подвірного несення служби й система звичаїв, яка її регулювала, й досі лишаються «білою плямою» в історії козацтва.

⁷ Про визначення черги отаманами в Конотопській сотні напередодні Терковського походу 1723 р.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 55020. — Арк. 127 зв.

⁸ Ширше про діловодну та архівну практику козацьких установ та їхніх канцелярій див.: Сокирко О. Організація архівної справи на Лівобережній Україні XVIII ст. // Нариси історії архівної справи в Україні. — К., 2002. — С. 103–120, 126–137.

⁹ Детальніше про це: Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998. — С. 33–36; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.

IV. Гетьманські універсали // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 55–80.

¹⁰ Ринсевич В. Інтитуляції вищих козацьких урядовців в імперативних документах як фактор презентації політичного обличчя Гетьманщини другої половини XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 126–136.

¹¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 204.

¹² Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998. — С. 110.

¹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.-Львів, 2004. — С. 154.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). — СПб., 1855. — Т. 5. — С. 281–28

¹⁵ Пор.: Універсали українських гетьманів... — С. 577–581.

¹⁶ Там само. — С. 580.

¹⁷ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 120–121.

¹⁸ Там само. — С. 265.

¹⁹ Там само. — С. 139.

²⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 400.

²¹ В оригіналі для вписування цифр залишено вільне місце.

²² Універсали Павла Полуботка... — С. 204. Вже з січня 1735 р. згідно із спеціальною формою про спорядження виборних козаків кожен реєстровий товариш мусив мати спис, шаблю, мушкет, 2–3 фунти пороху і 50–100 куль, що неодмінно підтверджувалося в мобілізаційних указах і ордерах (Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. — 1902. — № 2. — С. 85–88).

²³ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 109.

²⁴ Там само. — С. 120.

²⁵ Універсали українських гетьманів... — С. 69.

²⁶ Там само. — С. 154.

²⁷ АЗР... — С. 137.

²⁸ Універсали Павла Полуботка... — С. 340.

²⁹ Там само. — С. 203–205. Пор. універсали, вислані майже водночас до Гадяцького та Полтавського полків.

³⁰ Там само. — С. 220.

³¹ Там само. — С. 223.

³² Вичерпний дипломатичний аналіз віщів див: *Gliwa A.* Uniwersały królewkie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatarskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku // *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Prof. K. Przybosiowi.* — Kraków, 2010. — S. 31–58.

³³ *Hahn K.* Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych od XVI do XVIII w. // *Pamiętnik Historyczno-Prawny.* — Warszawa, 1928. — T. VI. — Z. 4. — S. 46.

³⁴ Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. (Збірник статей). — К., 1998. — С. 252–253.

³⁵ Про стилістичну спорідненість універсалів і листів див.: Ринсевич В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О. Лазаревського // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 9–10.

³⁶ АЗР... — С. 274–275.

³⁷ Там же. — С. 268.

³⁸ Зміни в формах оповіщувальної та мобілізаційної документації потребують спеціальної уваги. Порівняти ці новотвори, укладені під впливом російської військової документації, можна на прикладі листування центральних і місцевих установ Гетьманщини в 1733–1734 рр.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4526. — Арк. 2–2 зв.; Спр. 4582. — Арк. 7–7 зв., 44.

³⁹ Докладніше: Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 73–132.